

ӘЛЕУМЕТТАНУ ТЕОРИЯСЫ

Неомарксистік теориялар

3-тарау. Қазіргі заманғы әлеуметтану
теориясы: негізгі мектептер

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 17. Неомарксистік теориялар

Экономикалық детерминизм

Маркс экономикалық детерминист ретінде жиі аталады, яғни ол экономикалық жүйеге бірінші деңгейлік мән берген және оның қоғамның барлық басқа салаларын: саясатты, дінді, дүниетанымды және т.б. айқындайтынын дәлелдеген. Маркс экономикалық секторды тым болмағанда капиталистік қоғамда басқалардан басымдау деп санағанына қарамастан, диалектик ретінде детерминистік ұстанымда нық тұра алмады. Себебі диалектикаға қоғамның түрлі жақтарында өзара үзіліссіз кері байланыс және өзара әрекеттестік бар деген пікір тән. Саясатты, дінді және т.б. толықтай экономика арқылы анықталатын қосалқы құбылысқа жатқыза алмаймыз, себебі олардың экономикаға әсері экономиканың оларға ықпалынан кем емес. Диалектиканың табиғатына қарамастан, Марксті қазіргі уақытқа дейін экономикалық детерминист ретінде қарастырады. Оның шығармашылығындағы кейбір аспектілер осы қорытындыға алып келетіндігімен, осындай пікірді қабылдау оның теориясының жалпы диалектикалық мағынасын ескермеуді білдіреді.

Экономикалық детерминизмге сенген марксистер капитализмнің құлдырауын сөзсіз болатын заңдылық деп санады. Олардың түсінігі бойынша, физика және тағы басқа жаратылыстану ғылымдарының болжамдарына сүйене отырып, марксизм бұл құлдыраудың ғылыми теориясын ұсынуға мүмкіндігі бар еді. Маркстің серіктесі және пікірлесі Фридрих Энгельс, сонымен қатар Карл Каутский мен Эдуард Бернштейн марксистік теория бағыттарының мазмұнын түсіндірді.

Каутский капитализмнің шарасыз құлауының даусыз екенін былай қарастырды: «Өнертапқыштар техниканы жақсартады, ал капиталистер өздерінің табысқа деген ашкөздігінің арқасында бүкіл экономикалық өмірді революцияландырады. Өз кезегінде еңбекшілер жұмыс уақытын қысқарту және жалақыны жоғарлату талабын қояды, осылайша, олар капиталистік тап пен саяси құрылымға қарсы жұмыла күрес жүргізеді. Сондай-ақ олардың саяси билікті жеңіп алуға және капиталистік билікті құлатуға құлшынысы – шарасыздан болған әрекет. Социализм орнауы сөзсіз, себебі таптық тартыс түптің түбінде пролетариаттың жеңісіне алып келеді».

Гегель марксизмі

Экономикалық детерминизм маңызын жоғалта бастағанда, кейбір теорияшылар марксистік теорияның басқа түрлерін ойлап табуға ұмтылды. Бір топ марксистер ерте кезеңдегі тұжырымдамасында объективті, материалдық деңгейді субъективті деңгеймен өңдеуді толықтыру үшін Маркс теориясының гегелдік тамырларына сүйенді. Ерте гегельдік-марксистер әлеуметтік өмірдің субъективті және объективті аспектілері арасындағы диалектиканы жандандыруға тырысқан. Олардың субъективті факторларға қызығушылығы, іс жүзінде тек субъективті факторларға ерекше көңіл бөлген сыни теориялардың дамуына негіз салды. Марксизмді зерттеушілердің сын-пікірлері нәтижесінде экономикалық детерминизм маңызын жоғалта бастады, ал кейбір теорияшылар марксистік теорияның басқа түрлерін ойлап табуға ұмтылды.

Гегельдік марксизмнің мағынасын түсінуде ең танымал теорияшы Лукачтың шығармашылығының маңызы зор. Ол өзінің «Тарих және таптық сана» атты кітабының арқасында зор даңққа бөленді. Сонымен қатар Антонио Грамши идеяларына да зейін қою қажет.

Георг Лукач

Марксизмді зерттеушілердің қызығушылықтары, ең алдымен, XX ғасырдың басындағы Маркстің «Капитал» секілді кейінгі экономикалық шығармашылығымен шектелген. 1932 жылы Маркстің «1844 жылғы экономикалық және философиялық қолжазбалар» еңбегін қайтадан оқу және оның жаңадан жариялануы үлкен өзгеріс алып келген оқиға болды. Георг Лукач

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 17. Неомарксистік теориялар

өзінің басты еңбегін 1920 жылы жазып қойған еді, онда ол марксистік теорияның субъективті жағын ерекше атап өткен. Лукачтың марксистік теорияға қосқан негізгі үлесі басты екі идеясы бойынша көрініс тапқан: реификация, яғни заттандыру және таптық сана.

Реификация

Лукач әуелгі бастан реификация мәселесіне қатысты экономикалық марксистердің шығармашылығын толығымен жоққа шығармайтынын ескертеді, тек олардың идеяларын кеңейтуге және дамытуға тырысады. Ол марксистік тауар тұжырымдамасын «капиталистік қоғамның орталықтандырылған, құрылымдық мәселесі» ретінде сипаттайды. Тауар адамдар арасындағы қарым-қатынасты білдіріп, заттың қасиетіне сай оның объективті формасын иеленеді. Табиғат пен өзара әрекеттестікте капиталистік қоғамдағы адамдар түрлі өнімдер мен тауарларды өндіреді. Алайда адамдар ол тауарларды өздері өндіріп, бағасын өздері анықтайтын фактіні назардан тыс қалдырады. Тауарлардың құндылығы акторлардан тәуелсіз нарықпен анықталады.

Тауар фетишизмі – тауарға және оның нарығына капиталистік қоғамда акторлардан тәуелсіз объективті тіршілікті қамтамасыз ететін процесс. Маркстің осы идеясы Лукачтың заттандыру тұжырымдамасының негізі болды. Тауар фетишизмі мен заттандыру арасындағы басты айырмашылық осы екі түсініктің кең ауқымдылығымен қорытындыланады. Егер біріншісі тек экономикалық институттарға қатысты болса, онда соңғысы Лукач көрсеткендей, қоғамның барлық салаларына – мемлекетке, заңға және экономикалық секторға қатысты қолданылады.

Лукачтың көзқарасы бойынша, «Адам капиталистік қоғамда өзі тап ретінде «құрастырған» және оған бөгде табиғи құбылыс болып көрінетін шындықпен бетпе-бет келеді; ол толығымен оның «заңдарының» билігінде болады; қызметі өзіндік өзімшілдік қызығушылыққа негізделген белгілі бір индивидуалдық заңдарды, сөзсіз сақтауға әкеліп соқтырады. «Әрекет» жасағанына қарамастан, адам оқиғаның субъектісі емес, объектісі болып қалады». Лукач реификацияға қатысты өз ойларын дамыта отырып, Вебер мен Зиммельдің идеяларын біріктірді. Алайда реификация марксистік теорияға кіріктірілгендіктен, ол Вебер мен Зиммельдегідей адамзаттың шарасыз тағдыры ретінде емес, капитализм шеңберімен шектелген мәселе болып қарастырылады.

Таптық және жалған сана

Таптық сана қоғамда бірдей таптық жікпен бөлінгендердің сенім жүйесін айқындайды. Лукач түсіндірмесі бойынша, таптық сана – ол жалпы жиынтық емес, индивидуалды сананың арифметикалық ортасы да емес, дұрысы, өндірістік жүйеде ұқсас жағдайдағы адамдар тобының иелігі. Бұл көзқарас буржуазияның таптық санасына және әсіресе пролетариаттың санасына назар аударуға мәжбүрлейді. Лукач шығармашылығында объективті экономикалық жағдай, таптық сана және «адамдардың өз өмірі туралы шынайы психологиялық толғаныстары» арасында анық байланыс байқалады.

Таптық сана түсінігі капитализмде, міндетті түрде жалған сананың басым болатынын тұспалдайды. Демек, капиталистік қоғамда таптардың өзінің шынайы таптық мүддесі туралы нақты түсінігі болмайды. Мысалы, революциялық кезеңге дейін пролетариат капитализмнің шынайы табиғаты мен оның қанаушылық деңгейін сезінбейді. Таптық санасының жаңсақтығы таптың экономикалық құрылымдағы алатын орнына байланысты туындайды: Көптеген әлеуметтік топтар талай тарихи кезеңдер бойы жалған сананың шырмауынан шыға алмады және сол арқылы таптық санаға қол жеткізе алмады. Дегенмен капитализмнің құрылымдық жағдайы пролетариатқа таптық санасының пісіп-жетілуіне бірегей мүмкіндік береді. Оған қол жеткізу Лукач бойынша, капиталистік қоғамға тән ерекшелік. Капитализмге дейінгі қоғамдарда таптық санаға қол жеткізуге түрлі факторлар кедергі келтірді. Бір жағынан, экономикадан тәуелсіз мемлекет әлеуметтік страталарға әсер етеді, екінші жағынан, беделмен байланысты

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 17. Неомарксистік теориялар

мәртебелік сана таптық, яғни экономикалық сананы бүркемелейді. Нәтижесінде, Лукач «мұндай қоғамда барлық әлеуметтік қарым-қатынастарды экономикалық базис негізінде түсінуге ешқандай жағдай жоқ» деген тұжырымға келеді. Керісінше, капитализмнің экономикалық негізі түсінікті әрі жеңіл. Адамдар олардың әсерін түсінбеуі мүмкін, әйтсе де аз болса да, ол туралы хабары бар. Осының нәтижесінде «таптық сана саналы бола алатын нүктесіне жетті». Осы кезеңде қоғам идеологиялық шайқастар алаңына айналады, онда қоғамның таптық мінезін бүркемелеуге тырысатындар оны әшкерелеушілерге қарсы шығады.

Ол капиталистік қоғамды таптық санаға бола түрлі топтарға бөліп салыстырған. Ол капитализм шеңберінде құрылымдық жағдайдың екіұштылығынан ұсақ буржуазия мен шаруада таптық сана дами алмайтынын дәлелдейді. Бұл екі тап – феодалдық дәуірдегі қоғамның жарқын өкілдері, олар капитализм табиғатын нақты бейнелеуге қабілетсіз. Буржуазия таптық сананы дамытуға қабілетті, дегенмен ол капитализмнің даму әрекетін бейтарап түрде сезіне алатын, объективті заңдарға бағынатын жанама құбылыс ретінде түсінеді.

Пролетариатта шынайы таптық сананы дамыту қабілеті бар және бұл жағдайда буржуазия «қорғана» бастайды. Лукач пролетариатты сыртқы күштер арқылы оңай басқаруға болады деп қарастырудан бас тартады, оның орнына оны өз тағдырын өзі жасаушы ретінде көреді. Буржуазия мен пролетариаттың текетіресінде бірінші тап интеллектуалды және ұйымшылдық тұрғысынан қарағанда толық қаруланған, ал соңғысының қолындағы бар мүмкіндігі – ол тек қоғамның бар болмысын түсіну қабілеті ғана. «Таптық күрес экономикалық қажеттілік деңгейінен саналы мақсат пен әрекет етуші тап санасы деңгейіне көтерілу қажет». Күрес осы кезеңге жеткенде, пролетариат капиталистік жүйені құлата алатындай әрекеттер жасау мүмкіндіктеріне ие болады.

Лукачтың әлеуметтанулық теориясының құндылығы зор, дегенмен тек марксистік түсінік шеңберінің ішінде ғана мазмұндалады. Оны капитализмдік құрылымдар бірінші кезекте экономикалық құрылым, сонымен қатар идеялар жүйелері, әсіресе тап санасы, индивидуалды ойлау мен индивидуалды әрекет арасындағы диалектикалық қарым-қатынас қызықтырған. Оның теориялық көзқарасы экономикалық детерминистер мен қазіргі заманғы марксистер арасындағы маңызды буын болып есептеледі.

Антонио Грамши

Италияндық марксист Антонио Грамши экономикалық детерминизмнен қазіргі заманғы марксистік ұстанымдарға ауысу кезінде маңызды рөл атқарды. Грамши «детерминистік, фаталистік және механистік» көзқараста болған марксистерді сынаған. Іс жүзінде ол «Капиталға қарсы революция» атты очерк жазған, онда ол Маркстің атақты «Капитал» еңбегіндегі марксизм тарихи заңдарға теңестірген экономикалық детерминизмге қарсы саяси ерік-жігердің оянуын» атап өткен. Ол тарихи үздіксіздікті мойындай отырып, автоматты түрде болып жатқандықты немесе шарасыз тарихи оқиғалар идеясын мойындамаған. Көпшілікке әлеуметтік революцияға шақыру үшін әрекет ету қажет болады. Бірақ әрекет ету үшін көпшілік өздерінің жағдайларын, өмір сүріп жатқан жүйенің табиғатын түсінуі тиіс. Осылайша, Грамши құрылымдық факторлардың, әсіресе экономиканың маңыздылығын мойындағанымен, ол бұл құрылымдық факторлар көпшілікті көтеріліске алып келеді деп санамаған. Көпшілікке революциялық идеологияны дамыту қажет, бірақ олар оны өздері жасай алмайды. Ол таңдаулы тұжырымдама шеңберінде жұмыс істейді, онда идеялар интеллектуалды сипатта түрлендіріледі, содан кейін ғана көпшілікке насихатталады және солар арқылы тәжірибелік өмірге енгізіледі. Көпшілік мұндай идеяларды жасай алмайды, олар осы идеяларды тек пайда болған кезінде ғана сенім ретінде қабылдай алады және өздігінен өзіндік санаға ие бола алмайды, оларға әлеуметтік таңдаулылардың көмегі қажет. Дегенмен көпшілік осы идеялардың әсерін сезген кезде әлеуметтік революцияға алып келетін іс-әрекеттерді қабылдауы мүмкін. Грамши Лукач секілді экономика типіндегі әлеуметтік құрылымға қарағанда, ұжымдық идеяларға көп көңіл аударған және ол екеуі де дәстүрлі марксистік теория шеңберінде әрекет еткен. Ол гегемонияны басқарушы таптың мәдени жетекшілігі ретінде айқындайды. Гегемонияны заң шығарушы немесе орындаушы биліктің мәжбүрлеуіне немесе полицияның арашалауы арқылы

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 17. Неомарксистік теориялар

көрсетілетін мәжбүрлеуіне қарама-қайшы қояды. Егер марксист-экономистер мемлекеттік басқарудың экономикалық және мәжбүрлі аспектілеріне ерекше көңіл аударуға бейім болса, Грамши «гегемонияға» және «мәдени жетекшілікке» көңіл бөлген. Капитализмге талдау жасай отырып, капиталистер атынан әрекет етуші кейбір зияткерлер мәдени жетекшілікке және көпшіліктің келісіміне қандай жолмен қол жеткізетінін түсінуге тырысқан.

Гегемония ұғымы капитализм кезіндегі үстемдікті ғана түсінуге көмектесіп қоймай, сонымен қатар Грамшидің ойларын революцияға аудартады. Осыған сәйкес, революцияның арқасында экономика мен мемлекеттік аппаратқа бақылау жүргізу жеткіліксіз екеніне көз жеткізіп, қоғамның қалған бөлігіне мәдени жетекшілік етуге қол жеткізу қажет екенін түсіндіруге тырысады. Дәл осы жерде Грамши зиялы коммунистердің және коммунистік партиялардың маңызды рөлдерін көреді.

Сыни теория

Сыни теория – бұл марксистік теорияның мән-мазмұнына, соның ішінде, оның экономикалық детерминизмге бейімділігіне қанағаттанбаған неміс неомарксистері тобының, атап айтқанда Антонио, Хабермас, Маркузе, Хоркхаймер, Адорноның шығармашылық туындылары. Сыни теориямен байланысты ұйым – Әлеуметтік зерттеу институтының іргесі 1923 жылы 23 ақпанда Германияның Франкфурт қаласында ресми түрде қаланды. Сыни теория франкфурттiк мектеп шеңберінен де шығып кетіп, кеңірек насихатталған. Ол маңызды еуропалық бағыт болған және болып қалады да, дегенмен оның ықпалы америкалық әлеуметтанушылар арасында да арта түсті.

Маркс теориясына сын-пікірлер

Сыни теория марксистік теорияларды өзінің негізгі іргетасы ретінде санайды. Сыни теорияшыларды бәрінен бұрын механистік немесе механикалық марксизмнің экономикалық детерминизмі мазалайды. Кейбіреулер, мысалы Хабермас Маркстің түпнұсқалық жұмыстарында ішінара кездесетін детерминизмді сынайды, бірақ көбінесе өз сынын Маркстің шығармашылығын аса механистік ыңғаймен қарастырған неомарксистерге бағыттайды. Бұл теорияның жақтаушылары экономикалық салаға ерекше назар аудара отырып, экономикалық детерминизм дұрыс деп пайымдайды. Дегенмен олар әлеуметтік өмірдің басқа да аспектілерімен айналысу қажеттігін де дұрыс деп есептейді. Сыни мектеп бұл жағдайды мәдени салаға көңіл аудару арқылы реттеуге тырысады. Осы теорияның өкілдерінің бірі Маркузе марксистік теория негізінде іргесі қаланған Кеңес Одағы секілді қоғамды да сынады.

Позитивизмге сын-пікірлер

Сыни теория өкілдері ғылыми-зерттеулердің философиялық негіздемесіне де, әсіресе позитивизмге ерекше көңіл бөлген. Позитивизмді, негізінен, экономикалық детерминизмге байланысты сынады, себебі детерминизмді жақтаушылардың бір бөлігі жартылай, кейбірі толығымен білімнің позитивті теориясын қолдаған. Позитивизм – зерттеудің барлық салаларына тек бір ғылыми әдіс қолданыла алады деген тұжырымдаманы қолдайтын ілім. Ол нақты ғылымдарды барлық пәндер үшін сенімділік пен нақтылық қалыбы ретінде қабылдайды. Позитивистер білім табиғатынан бейтарап деп есептейді.

Ол әлеуметтік әлемді заттандыруға тырысады және осыны табиғи шынайы процесс ретінде қарастырады. Сыни бағытты жақтаушылар адамның іс-әрекетіне, сонымен қатар бұл іс-әрекеттің әлеуметтік құрылымдарға жасаған ықпалына көңіл бөледі. Хабермастың пікірінше, позитивизм акторлардың рөлін ескермейді, оларды «табиғи шынайы күштер» анықтайтын бейтарап жаратылысқа айналдырады. Ал сыни теорияшылар әрбір актордың өзіндік

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 17. Неомарксистік теориялар

ерекшеліктерінің болуын ескере отырып, жалпы ғылым заңдарын әрбір адамның әрекетіне ешбір даусыз қолдануға болмайтындығын айтады. Позитивизм алға қойылған мақсатқа жету құралының жеткіліктілігін бағалау және мақсаттар жайлы осындай пайымдар жасамағаны үшін қатал сынға ұшырады.

Бұл сыни пікір позитивизм табиғатынан консервативті және жүйеге қарсыласа алмайды деген көзқарасқа алып келеді. Позитивизм салдары акторды және әлеуметтанушыны әрекетсіздікке алып келеді. Кез келген бағыттағы марксистердің қай-қайсысы болсын теория мен тәжірибені байланыстырмайтын бағыт ыңғайын қолдамас еді. Хабермастың пікірінше, позитивизмнің осы сынына қарамастан, кейбір талдамалы марксистер позитивизмді мойындайтын және Маркстің өзі «тым позитивті» болғаны үшін де жиі айыпталған еді.

Әлеуметтануға сын-пікірлер

Әлеуметтану өзінің «сциентизмі» үшін қатаң сынға ұшырады, себебі ғылыми әдісті өзіндік мақсатқа айналдырып отырды. Сонымен қатар әлеуметтануды «статус-квоны» қабылдайтынына байланысты да айыптайды. Сыни мектеп әлеуметтануды шынайы түрде қоғамды сынамайды және қазіргі әлеуметтік құрылым шегінен шығуға тырыспайды деп сендіреді. Әлеуметтану, бұл мектеп өкілдерінің ойынша, қазіргі заманғы қоғамда жабырқаған адамдарға көмектесу міндетінен бас тартқан. Олар әлеуметтанушыларды өз назарын қоғамдағы жеке индивидтерге емес, жалпы қоғамға аударатындықтан сынады, оларды индивидуум мен қоғам арасындағы өзара қарым-қатынасты ескермейтіні үшін айыптайды. Әйтсе де әлеуметтанулық бағыттардың көпшілігі бұл кемшіліктер үшін кінәлі емес, алайда бұл пікір сыни мектептің әлеуметтанушыларды ішінара орынсыз айыптайтынының бір мысалы бола алады. Өйткені олардың ойынша, әлеуметтанушылар жеке тұлғаны елемейтіндіктен, «әділетті және адамгершілікті қоғамға» алып келе алатын саяси өзгерістерге байланысты ешқандай маңызды нәрсе айта алмайды. Золтан Тардың пікірінше, әлеуметтану «сынның және жаңарудың жеделдету құралы болудың орнына, өмір сүруші қоғамның ажырамас бөлігіне айналуға».

Қазіргі қоғамға сын-пікірлер

Сыни мектептің көптеген еңбектерінде қазіргі заманғы қоғам мен оның құрамдас бөліктеріне қатысты сын айтуға талпыныс байқалады. Егер ерте марксистік теориялардың көпшілігі экономикаға бағытталған болса, онда сыни теория мектебі қазіргі капиталистік қоғам болмысына ден қойып, мәдениет саласына қызығушылық таныта бастады. Қазіргі әлемде басты назар экономикадан мәдениет саласына ығысқанын байқаймыз. Әлі күнге дейін сыни теория мектебі үстемдікке құлшыныс танытып келеді, алайда экономикалық элементтерге қарағанда мәдени элементтер басымдық көрсетеді. Осылайша, сыни мектеп қазіргі қоғамдағы адамға мәдени репрессия жасаудың орын алып отырғандығын көрсетуге бағытталады.

Сыни мектеп өкілдерінің көзқарастары тек қана Маркс теориясының негізінде қалыптаспаған, сонымен қатар Вебер теориясының ықпалы да бар, мұны заманауи әлемдегі рационалдыққа деген айрықша ықыластан көруге болады. Шындығында, бұл бағытты жақтаушыларды «веберлік пайымдаудағы марксистер» деп жиі атайды. Трент Шройер көрсеткендей, сыни теория мектебінің көзқарасы бойынша, қазіргі қоғамда рационалдықтан туындаған қысым басым әлеуметтік мәселе ретінде экономикалық қанаушылықтың орнын басты.

Сыни теория мектебі Вебердің формалды және субстантивті рационалдық арасына жасаған дифференциациясын қабылдады. Тагтың ойынша, формалды рационалдық алға қойылған қандай да бір мақсатқа қол жеткізудің барынша эффективті жолдарына көңіл бөледі. Бұл «технократтық ойлау» ретінде қарастырылады, ал оның мақсаты адамдарды үстемдіктен босату емес, керісінше, оның құралы ретінде қызмет атқару.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 17. Неомарксистік теориялар

Сыни теория өкілдерінің ойынша, технократтық ойлау – санаға қарама-қарсы құбылыс. Сана адамның әділеттілік, бейбітшілік, бақыт секілді негізгі құндылықтарына сәйкес келетін құралдарды бағалауын көздейді. Сыни мектеп, жалпы алғанда, нацизмді және әсіресе концентрациялық лагерьлерді формалды рационалдықтың санамен тартысының бір айқын мысалы ретінде келтірген.

Джордж Фридманның пайымдауынша: «Освенцим рационалды, дегенмен ақылға сиғысыз орын болды». Қазіргі өмірдің рационалды болып көрінгеніне қарамастан, сыни мектеп қазіргі әлемде иррационалды басым деп санайды. Мұндай көзқарас «рационалдықтың иррационалдығы» деп аталуы мүмкін немесе нақтырақ айтсақ, формалды рационалдықтың иррационалдығы.

Герберт Маркузенің пікірінше, рационалдықтың көрінісі ретінде ұсынылуына қарамастан, «қоғам жалпы алғанда иррационалды саналады». Рационалды әлем индивидуумдар, олардың қажеттілігі мен мүмкіндіктеріне кедергі жасайтыны үшін иррационалды болып келеді; әлемде үнемі соғыс болу қаупі сақталады; қаражат мөлшерінің жеткілікті болғанына қарамастан, адамдар кедейлік, басынушылық пен қанаушылық тауқыметін көріп, өздерін дамытуға мүмкіндіктері болмай өмір сүреді.

Сыни мектеп бірінші кезекте өз назарын формалды рационалдықтың бір түрі – заманауи технологияларға аударады. Маркузе, мысалы, «заманауи технологиялардың қатал сынаушысы болған, әсіресе капитализмде технологияны жымсықы мақсатқа қолданады», – дейді. Ол заманауи капиталистік қоғамда технологияны қолдану тоталитаризмге алып келеді деп есептеген. Шындығында, Маркузенің ойы бойынша заманауи технология индивидтерді сырттай бақылаудың жаңа әрі эффективті, тіпті «ұнамды» әдістерінің пайда болуына алып келеді. Ең жақсы мысал ретінде, теледидарды халықты әлеуметтендіру және тыныштандыру үшін қолданылатынын келтіруге болады. Маркузе қазіргі заманғы әлемде технология бейтарап деген оймен келіспеген, керісінше, ол технологияны адамдарға үстемдік жүргізудің оңтайлы құралы деп қараған. Технологияны бейтарап деп көрсету өте эффективті, бірақ шындығына келгенде, ол тәуелді етеді. Ол шынтуайтында даралықты жою үшін қызмет етеді.

Заманауи технологиялар актордың ішкі еркіндігін «басып алады және біржолата жоқ қылады. Нәтижесі, Маркузе айтқандай, «бірөлшемді қоғам» болады, онда индивидуумдар өзінің қоғам туралы сыни және жағымсыз ойлау қабілетін жоғалтады. Ол технологияның өзін емес, оның заманауи капиталистік қоғамда қолданылуын жойғыш күш дейді: «Технология қаншалықты «мұнтаздай» болғанына қарамастан, үстемдік континуумын қолдайды және жаңғыртады. Мұндай байланысты технологияны еркін адамдардың қажеттілігі мен мақсатына бағындыратын революция арқылы ғана үзуге болады. Маркузе, негізінен, технология өздігінен ешқандай мәселе туғызбайды және «мықты» қоғамды құру үшін оны қолдануға болады деген Маркстің ойын қолдайды.

Мәдениетке сын-пікірлер

Сыни теория өкілдері қазіргі заманғы мәдениетті бақылайтын, «мәдениет индустриясы» деген атауды ұтымды пайдаланатын бюрократизацияланған, рационалданған құрылымдарды біршама сынға алады. «Мәдениет индустриясына» деген қызығушылық, негізінен алғанда, экономикалық базиске қарағанда, марксистік «қондырма» түсінігіне көбірек көңіл қоюшылықты көрсетеді. Сыни мектеп ойшылдарының көпшілігін осы индустрияға байланысты екі жағдай мазалады. Біріншіден, оның жалғандығы. Теорияшылар мәдениет индустриясын бұқаралық ақпарат құралдары арқылы кең және көп мөлшерде таралатын, белгілі бір өлшемдегі идеялар жиынтығы деп санаған. Екіншіден, сыни теория жақтаушылары мәдениет индустриясының адамдарды тыныштандырушы, жаныштаушы және есін алушы әсеріне бола мазасызданады.

Дуглас Келлнер телевизияның сыни теориясын саналы түрде ұсынды. Дегенмен ол өзінің жұмысын франкфурттық мектептің шеңберінде қарастырса да, телевизиялық индустрия туралы нақтырақ тұжырымдама ұсыну үшін басқа да марксистік теорияларға сүйенеді.

Келлнер теледидар мәдени индустрияның бір бөлігі деп корпоративті капитализммен және саяси жүйемен байланыстырады. Сондай-ақ ол теледидарды тұтас немесе келісілген

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 17. Неомарксистік теориялар

ұжымдық күшпен бақыланады деп есептемейді, дұрысы, «экономикалық, саяси, әлеуметтік және мәдени күштер бәсекеге түсетін, жанжалды бұқаралық ақпарат құралы» деп санайды. Осылайша, сыни теория дәстүріне сәйкес әрекет жасай отырып, Келлнер капитализм – толықтай басқарылмалы әлем деген көзқарасты жоққа шығарады. Дегенмен ол теледидарды демократияға, дарашылдыққа, еркіндікке қауіп ретінде қарастырған және ол қауіппен қалай күресуге болатыны туралы болжам айтқан. Осыған сәйкес Келлнер тар мағынадағы бір ғана сыни көзқараспен шектеледі және теледидар арқылы төнетін қауіппен күресу мүмкіндіктерін ұсынады.

Сыни мектеп, сондай-ақ «білім индустриясы» деп аталатын, білім өндірісіне қатысты құрылымға жататын, қоғамда автономиялы ахуалға ие болып келетін индустрияны қарастырады және айыптайды. Автономия олардың алғашқы тағайындалу шегінен шығуға мүмкіндік берді. Олар өзінің қоғамдағы әсерін арттыруға біржақты ден қойған деспоттық құрылымға айналды.

Маркстің капитализмді сыни талдауы оған болашаққа деген үміт сәулесін сыйлады, бірақ көптеген сыни мектеп өкілдерінен көңілі қалды және жағдайды шешу жолының жоқтығына сендірді. Олар қазіргі заманғы әлемнің мәселесі капитализм үшін айрықша емес деп санайды, жалпы, бұл оңтайландырылған қоғамға тән құбылыс. Бұл ойшылдар болашақты айқындайды, Вебердің терминдері арқылы түсіндірсек, барынша рационалды құрылымдар «iron cage» (темір қапасы) түрінде және одан қашу мүмкіндігі бара-бара азая береді деп сендіреді.

Сыни теорияның көпшілігі сипаты бойынша сыни талдауды білдіреді. Осы мектеп өкілдерінің бірқатар позитивтік қызығушылықтарының бар болғанына қарамастан, сыни талдаулардың нәтижесіне жүгінсек, ол позитивті ықпал етудің орнына көбінесе сынайды. Мұндай бітпейтін негатив көбіне шамға тиіп, дау-дамайды өршітеді, сол себепті сыни теорияшылар бұл теорияның әлеуметтанулық теорияға қосар үлесі шамалы екенін сезеді.

Негізгі үлестер

Субъективизм

Сыни мектеп марксистік теорияны субъективті бағытта қайта бағдарлау арқылы әлеуметтануға белгілі дәрежеде үлес қосты. Бұл бағдарлаудың мақсаты – марксистік материализм мен оның экономикалық құрылымдарына деген айрықша назарын сынауға бағытталғанмен, оның жеке және мәдени деңгейлерде әлеуметтік өмірдің субъективті элементтерін түсіну үшін маңызы зор.

Марксистік теорияның гегельдік түп тамырлары субъективтілікке деген қызығушылыққа дем бергені белгілі. Көптеген сыни мектеп өкілдері өздерін Маркстің ерте шығармаларында байқалған осы түп тамырға қайта оралудамыз деп есептеді. Осы негізге сай әрекет жасай отырып, олардың идеясы ХХ ғасырдың басында Георг Лукач секілді марксист-революцияшылдардың еңбектерін әрі қарай дамытты. Георг Лукач субъективтілікке ерекше көңіл бөлмей, оны объективті құрылымдарға деген дәстүрлі марксистік қызығушылықпен біріктіруге тырысты. Ол марксистік теорияны түбегейлі өзгертуге тырыспаған, дегенмен кейінгі сыни теорияшылар өздерінің алдына аса ауқымды әрі барынша жасанды мақсат қояды.

Сыни мектеп өзінің басты назарын экономикалық базистен қондырмаға қарай аударды. Осы өзгеріске себепші болатын факторлардың бірі – сыни мектептің түсінігі бойынша марксистер экономикалық құрылымның рөлін тым әсірелеп жібергені және ол әсірелеу олардың әлеуметтік шынайылықтың басқа да аспектілеріне, әсіресе мәдениетке деген қызығушылығын көлеңкеде қалдырды.

Франкфурттық мектептің ертеде қарастырған мәселелерін талдай отырып, нақтырақ айтқанда, рационалдықты, мәдени индустрияны және білім индустриясын қосымша қызығушылықтар қатарына қосуға болады, олардың ішіндегі ең есте қаларлығы – идеологияға деген көңіл. Идеология дегенде сыни теорияшылар көбінесе әлеуметтік элита арқылы туылатын, естен жаңылдыратын жалған идеялар жүйелерін тұспалдаған.

Рационалды талдау жағдайды қалай өзгерте алатынын көре алмау салдарынан, сыни ойшылдардың пессимистік көзқарастары нығайа түседі. Сыни теорияшылар болашақ туралы

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 17. Неомарксистік теориялар

да ойларын тұжырымдаған, бірақ Маркстің басшылығымен олар утопиядан бас тартады. Керісінше, олар қазіргі қоғамды сынауға және өзгертуге баса назар аударады. Алайда Маркс сияқты қоғамның экономикалық құрылымына назар аударудың орнына, олар оның мәдени төңкерісіне көңіл бөлген.

Сыни теорияның екінші негізгі позитивті қызығушылығы ретінде диалектикаға деген ынтаны атауға болады. Диалектика әдіснамалық ұйғарымды қолдайды: әлеуметтік өмірдің қандай да бір құрамдас бөлігі басқа бөліктерінен дербес зерттеле алмайды. Бұл идея диахрондық, сонымен қатар синхрондық бөліктерден тұрады.

Синхрондық көзқарас бізді қоғамның құрамдас бөліктерінің заманауи біртұтастық шеңберіндегі өзара қарым-қатынасымен айналысуға мәжбүрлейді.

Диахрондық көзқарас қазіргі кездегі қоғамның тарихи түп-тамырына, сондай-ақ қоғамның болашағына деген қызығушылықты айқындайды.